

حمام حاج محمد رحیم قزوین و جایگاه آن در میان حمام‌های عمومی این شهر در دوره‌ی قاجار

دکتر پیروش اکبری

پژوهشگر موسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

Akbarimm@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۱/۲۹
(از ص ۱۱۵ تا ۱۳۰)

چکیده

حمام‌های عمومی در طول دوران اسلامی از جمله عناصر مهم در شکل‌دهی و گسترش محلات و نمادی از آبادانی شهرها و روستاها و بسته به توان اقتصادی و پایگاه اجتماعی بانیان و نیز موقعیت آن‌ها از وسعت و نفاست متفاوتی برخوردار بوده‌اند. این سازه‌های مهم ورای تطهیر و نظافت عملکردی به‌مثابه‌ی نهادی اجتماعی داشته‌اند. بنابراین، بررسی همه‌جانبه‌ی آن‌ها می‌تواند یاریگر ما در درک نانوشته‌های تاریخ اجتماعی و شناخت بهتر جوامع گذشته‌ی ایران باشد. شهر قزوین، که در دوره‌ی قاجار از مراکز عمده‌ی تجارت ایران محسوب می‌شده و تجار معتبری در آن می‌زیسته‌اند، امروز با داشتن ۲۵ باب حمام قدیمی برجایمانده از دوره صفوی و قاجار، که برخی با کاربری حمام هنوز دایرند، جایگاهی ویژه در مطالعات حمام داشته و می‌تواند بستری مناسب برای احیای فرهنگ حمام ایرانی باشد. یکی از این حمام‌ها، حمام حاج محمد رحیم است که در افواه مردم به حمام صفا نیز موسوم بوده و هست. تاریخ احداث بنا سال ۱۲۵۹ ق است و در زمان خود نه تنها بهترین حمام شهر قزوین، بلکه در زمره‌ی بهترین حمام‌های ایران بوده است. بانی حمام حاج محمد حسن، برادر حاج محمد رحیم، یکی از پنج پسر حاج عبدالله تبریزی بود که در زمان فتحعلی‌شاه قاجار از تبریز به قزوین مهاجرت کرده و با پسرانش در این شهر به کار و تجارت مشغول شدند. حاج محمد حسن به علت علاقه‌ی به برادرش حمامی را که بنا کرده بود، حاج محمد رحیم نامید. خاندان عبدالله تبریزی، که بعدها به امینی موسوم شدند، ارتباط نزدیکی با حکومت قاجار داشتند و در زمان خود از جایگاه اجتماعی و سیاسی ویژه‌ای برخوردار بودند و تجار معتبری در میان آنان بود. این خاندان موقوفات بسیاری در قزوین داشته‌اند که از جمله‌ی آن‌ها حمام یادشده است. به نظر می‌رسد که معمار آن با الهام از معماری باستانی ایران و به سفارش بانی می‌خواسته حمامی درخور جایگاه اقتصادی و پایگاه اجتماعی وی و اعیان و رجال احداث کند.

کلیدواژگان:

حمام، دوران اسلامی، قاجار، قزوین، حاج محمد رحیم، خاندان امینی

مقدمه

حمام‌های عمومی در طول دوران اسلامی جایگاهی ویرای تظہیر و نظافت داشته و نهادی اجتماعی محسوب می‌شده‌اند که بسیاری از هنجارها و رفتارهای مورد قبول جامعه در آن رخ می‌داد (Avrigo, 2003: 610). از این رو مطالعه‌ی همه‌جانبه‌ی این سازه‌ی ارزشمند، که نقشی مهم در حیات اجتماعی جوامع شهری و روستایی ایران داشته است، می‌تواند یاریگر ما در شناخت بهتر جامعه در گذشته‌ای باشد که دیری نیست از آن گسسته‌ایم.

در ادوار نخستین اسلامی، احداث حمام عمومی امری مهم تلقی می‌شده که بدون کسب مجوز از والیان امکان‌پذیر نبوده است. درآمد زیادی که از این بناها عاید صاحبان آن می‌شده موجب شد که گرمابه داری به عنوان یک ممر درآمد سرشار از همان آغاز مورد توجه مسلمانان قرار گیرد (بلاذری، ۱۳۴۶: ۱۱-۱۲). در طول دوران اسلامی واز جمله دوره قاجار بسیاری از خیرین متمول، که اقدام به احداث بناهای عام‌المنفعه می‌کردند، حمام عمومی نیز می‌ساختند که همه یا بخشی از درآمد آن رقبه‌ی اوقاف ایشان بوده است. از جمله شهرهای مهم دوره قاجار که می‌توان به گونه‌ای مستند این موضوع را در آن پی گرفت، شهر قزوین است. این شهر بر سر دو شاهراه مهم واقع شده بود. یکی شاهراهی که سواحل دریای مازندران را به پایتخت دوره قاجار یعنی تهران می‌پیوست و دیگری شاهراهی که از ری به آذربایجان می‌رفت (بارتولد، ۱۳۵۰، ۲۱۶-۲۱۸). قزوین در دوره قاجار بار انداز ایران محسوب می‌شد و تجار سرشناس و متمول (الیویه، ۱۳۷۱: ۶۷) و روحانیون معتبری در آن می‌زیسته‌اند. اعتبار این شهر در دوره‌ی قاجار تا آن اندازه بود که حکومت آن همواره مطمع نظر شاهزادگان و رجال این دوره قرار داشت و حتی در زمان فتحعلی‌شاه شایع شده بود که حکومت قصد دارد پایتخت را به این شهر منتقل کند (سولتیکف، ۱۳۳۶: ۷۰۴-۷۰۵).

شواهد و مستندات نشان می‌دهد که شماری از تجار، روحانیون و صاحب منصبان ساکن قزوین در دوره قاجار مبادرت به احداث حمام عمومی کرده بودند که ۲۵ باب آن‌ها هنوز پا برجاست (اکبری، ۱۳۹۰: ۱۹۶-۱۹۸). اسناد موجود بیانگر این نکته است که بخشی از درآمد تعدادی از این حمامات صرف امور خیریه می‌شده است (حاجی‌عباسی و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۲۹، ۱۴۴، ۲۰۳-۲۰۴، ۲۱۰؛ اکبری، ۱۳۸۹: ۱۸۴، ۱۷۸). از جمله خاندان‌های متمول، ذی‌نفوذ و سرشناس قزوین، که تجار معتبری از میان آن‌ها برخاسته بود، خاندان امینی بود که موقوفات بسیاری همچون مسجد، حسینیه، مدرسه، بیمارستان و... در قزوین داشتند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۸-۴۰).

در زمره‌ی این موقوفات و بناهای عام‌المنفعه حمامی است موسوم به حمام حاج محمدحجیم یا حمام صفا که هنوز با کاربری حمام دایر است. وسعت، شیوه‌ی معماری و آرایه‌های این بنای ارزشمند که بسیاری از رجال دوره قاجار آن راستوده‌اند، مبین این امر است که گویا بانی قصد داشته ضمن ساختن بنایی عام‌المنفعه و درآمد زایی برای موقوفاتی که این حمام به آن‌ها وقف شده است، توان اقتصادی و منزلت اجتماعی خود را نیز به نمایش بگذارد؛ موضوعی که به نظر می‌رسد معمار بنا آن را دریافته و بخوبی از عهده طراحی و ساخت حمامی

۱. بلاذری تعداد حمامات بصره را در زمان خود ۹۰ باب ذکر کرده است. وی به نقل از یکی از صاحبان حمام‌های بصره، به نام حاجی سیاه اسواری، نوشته است که درآمد روزانه‌ی او از حمامش هزار درهم بوده است (همان جا).
 ۲. از جمله این روحانیون حاج ملاتقی برغانی معروف به شهید ثالث است که توسط یکی از افراد فرقه باب ترورشده) ن. ک. نورمحمدی، ۱۳۸۱: ۹۳-۱۰۰). وی بانی حمام حاج ملاتقی قزوین است (ن. ک. اکبری، ۱۳۸۹: ۱۹۱-۱۹۳).

شایسته جایگاه اقتصادی واجتماعی بانی ودر شان حضور و استحمام اعیان و اشراف ، برآمده است .همچنین به نظر می رسد احداث این حمام و وقف نیمی از در آمد آن به اولاد ذکور دودمان امینی نسلا بعد نسل ، پشتوانه ای برای حضور دائم مردان این خاندان در اجتماع ونیز یک دور اندیشی اقتصادی بوده است. در این مقاله با رویکردی چند وجهی به واکاوی این نکات می پردازیم.

روش تحقیق

این پژوهش بر مبنای بررسی ومطالعه میراث مکتوب کهن ، متون و اسناد معاصر ، مصاحبه با سالخوردگان بومی ، بررسی های میدانی روشمند باستان شناختی ، سنجش و پردازش داده ها و تحلیل انجام شده است .

پیشینه ی تحقیق

محمدعلی گلریز در مینودر (۱۳۶۸، ج ۱: ۳۵۲) پرویز ورجاوند در سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین (۱۳۷۷، ج ۳: ۱۹۶۰-۱۹۶۱) و محمد دبیرسیاکی (۱۳۸۱: ۵۲۲: ۵۵۶) در تألیفات خود این حمام را به اختصار وصف و یا موقعیت مکانی و نام بانی آن را ذکر کرده اند. همچنین در در برخی منابع ضمن ارائه ی نقشه و عکس هایی از بنا، به معماری اثر نیز اشاره شده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۸۲-۸۸). در تعدادی از منابع دوره ی قاجار نیز از این حمام یاد شده است. در این نوشتار سعی مولف بر این است که به گونه ای روشمند این بنا را در بستر تاریخی خود، از وجه فرهنگی واجتماعی مورد بررسی و مطالعه قرار دهد^۳.

موقعیت حمام حاج محمد رحیم

حمام حاج محمد رحیم قزوین در خیابان مولوی نرسیده به خیابان شهید منتظری واقع است (نقشه شماره ۱). این حمام که به شماره ۱۱۱۹ در فهرست آثار ملی ثبت شده ، تنها حمام دوقلوی^۴ بازمانده از دوره ی قاجار در این شهر است . حمام حاج محمد رحیم در بافت قاجاری شهر در محله خندق بار قرار داشته و نام آن در سرشماری سال ۱۲۹۹ق، که در زمان حکومت شاهزاده ملک آرا در قزوین انجام شده ، آمده است (دبیرسیاکی، ۱۳۸۰: ۳۸۸).

تاریخچه ی حمام حاج محمد رحیم

در مقدمه گفته شد که خاندان امینی از جمله تجار معتبری بودند که در دوره ی قاجار در شهر قزوین سکونت داشته اند. نیای خاندان امینی حاج عبدالله تبریزی است که در زمان فتحعلی شاه به همراه پنج پسر خود به قزوین آمد. پسران حاج عبدالله به ترتیب عبارت بودند از حاج محمد رحیم، حاج محمد حسن، حاج محمدعلی، حاج محمد ابراهیم و حاج محمد حسین امین الرعایا. پسر دوم حاج عبدالله، حاج محمد حسن، مردی وارسته و درویش مسلک و در عین حال ثروتمند بود و به برادر بزرگ ترش ارادتی تام داشت. وی بانی حمام دوقلوی حاج محمد رحیم است

۳. تبیین ساختار اجتماعی جوامع گذشته بر مبنای داده های باستان شناسی، باستان شناسی اجتماعی نامیده می شود. مطالعه ی روشمند و اصولی داده ها از این منظر باستان شناسان را متوجه جزئیات و نکات بسیاری درباره ی جامعه ی مورد مطالعه می کند. ن. ک. Renfrew, 1991, p. 153 & 173.

۴. حمام دوقلوی به حمامی گفته می شود که متشکل است از دو حمام متصل به یکدیگر که معمولاً تون مشترک دارند. یکی از این دو حمام مختص مردان و دیگری مختص زنان بوده است. قدیمی ترین نمونه های اینگونه حمام را از دوره صفوی می شناسیم. به عنوان نمونه می توان از حمام علیقلی آقا در اصفهان نام برد. ن. ک. حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۵۶-۵۸.

که به علت ارادت به برادرش نام او را بر حمام گذارد و اکنون این حمام به نام حمام حاج محمدرحیم شناخته می‌شود (گلریز، ۱۳۶۸، ج ۱: ۳۵۲-۳۵۳؛ ورجاوند، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۹۵۹-۱۹۶۱). به استناد سندی به تاریخ محرم ۱۲۶۳، نیمی از درآمد این حمام، که با نام صفا از آن یاد شده است، از رقبات موقوفات حاج محمدرحیم در قزوین بوده و نیم دیگر مختص برادران و فرزند واقف و اولاد ذکور برادران و فرزنداندهای وی نسل بعد نسل بوده است (حاجی عباسی و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۴۴-۱۴۵).

ساختار معماری حمام حاج محمدرحیم (صفا)

مساحت حمام‌های دوقلوی حاج محمدرحیم، که به استناد متن کتیبه‌اش به نام صفا نیز اشتهار یافت، در حال حاضر حدود ۱۰۰۰ متر مربع و مشتمل بر دو حمام است: یکی کوچک‌تر و دیگری بزرگ‌تر. حمام کوچک‌تر زنانه و حمام بزرگ‌تر



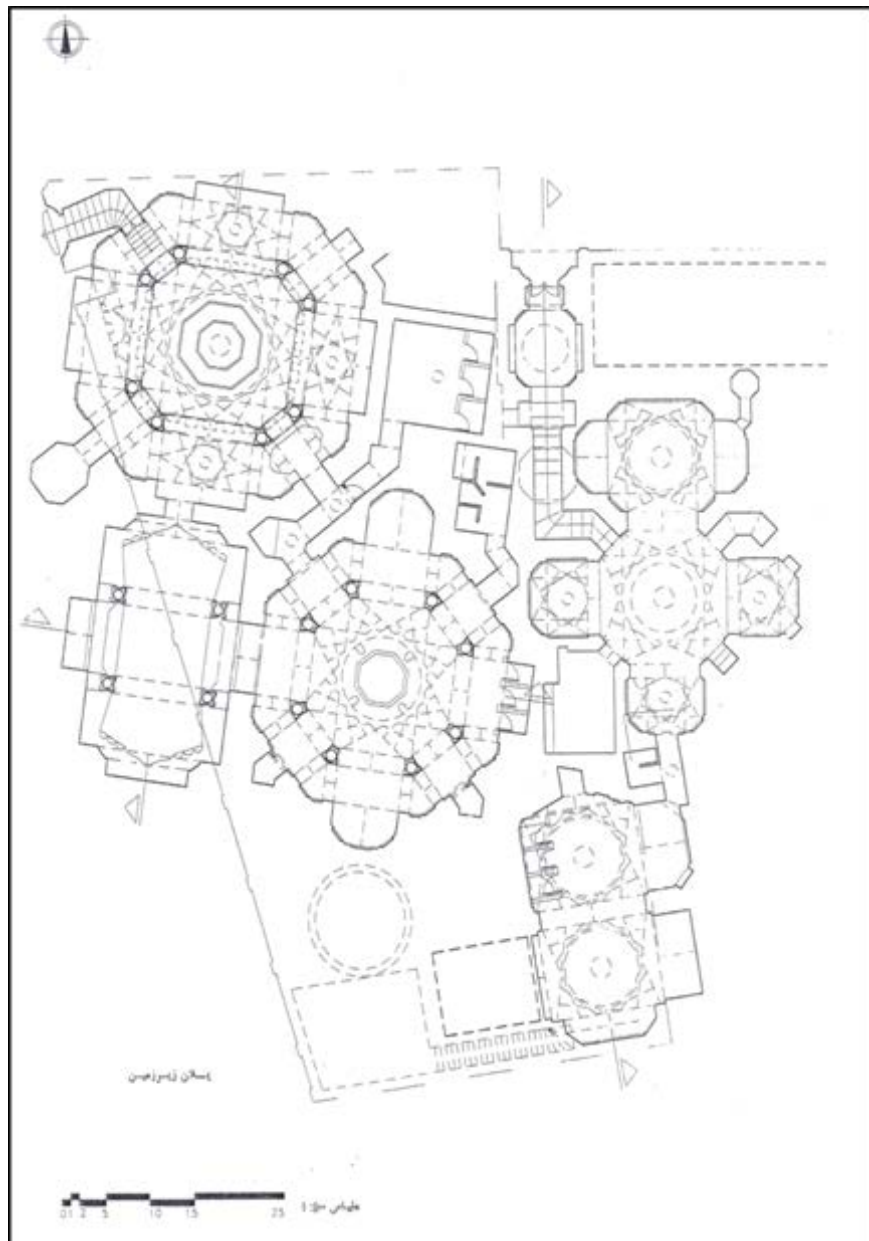
۱۱۸ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

نقشه‌ی شماره‌ی ۱: موقعیت حمام حاج محمدرحیم در بافت قدیم و جدید شهر قزوین براساس نقشه‌ی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری قزوین، ۱۳۸۸.

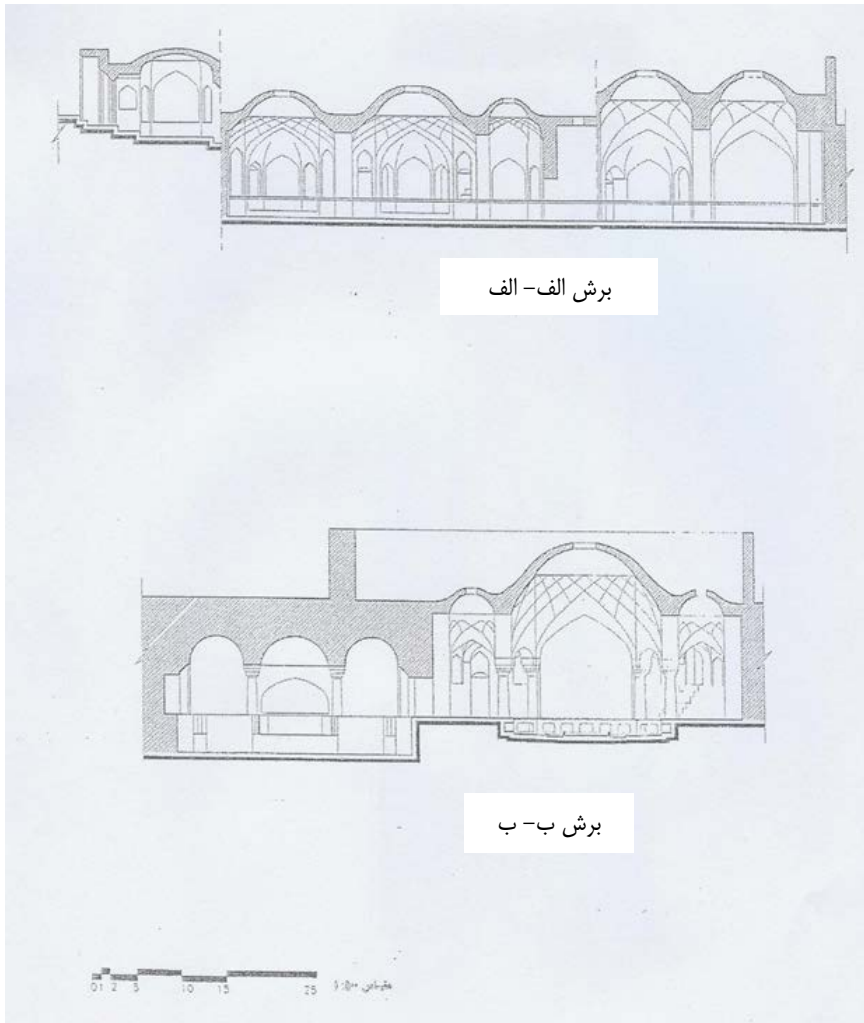
۵. نوره یا واجبی ماده‌ای است که برای ازاله موهای زائد به کار می‌رود. فضایی که این کار در آن انجام می‌شده به نوره کش خانه موسوم بوده است.

► نقشه‌ی شماره‌ی ۲:
نقشه‌ی حمام حاج محمد رحیم
قزوین سازمان میراث فرهنگی و
گردشگری قزوین ، ۱۳۸۷



حمام مردانه

ورودی اصلی حمام مردانه در روند نوسازی‌ها و خیابان‌کشی‌های دوره‌ی پهلوی تخریب شده است. ورودی فعلی درگاهی مستطیل‌شکل است که دری قدیمی و چوبی و دارای کلون در آن تعبیه شده است. بخشی از تزئینات کاشی‌کاری، نقش دو سرباز قاجاری است که روی سنگ حجاری شده‌اند و کتیبه‌ی بنا را، که بر روی سنگ مرمر حجاری شده، در ورودی جدید نصب کرده‌اند. نقش سربازها در طرفین ورودی حمام و تزئینات کاشی‌کاری و کتیبه، که به خط نستعلیق و بر روی سنگ مرمر حجاری شده، بر فراز سردر قرار دارد (عکس‌های شماره‌ی ۱ و ۲ و ۳ و ۴). متن



نقشه شماره ۳: برش عمودی
حمام حاج محمد رحیم قزوین
سازمان میراث فرهنگی و گردشگری
قزوین، ۱۳۸۷. ◀

کتیبه، که حاوی تاریخ احداث بنا نیز هست، بدین شرح است:
این همایون طاق وین نزهت سرای دلپذیر
از صفایش اصفیا خواندند حمام صفا
الملك لله
چون شد از سعی شه ملک فنا محو علی
ابن خیرالحاج عبدالله تبریزی بنا
از پی تاریخ انجامش سروش غیب گفت
وه چه حمام صفا لایق به اخوان صفا
ق. ۱۲۵۹ ه. ق

از درگاه ورودی حمام با فرود از پلکانی به ارتفاع تقریبی ۵ متر و با یک چرخش ۹۰ درجه از کف پیاده‌رو خیابان مولوی به سرپینه می‌رسیم. سرپینه فضایی هشت‌وجهی است که حوضی هشت‌ضلعی در وسط آن دیده می‌شود. پیرامون این حوض چهار سنگاب، که بر دوش شیری سنگی قرار داشته، نصب شده بوده است. از چهار سنگاب مذکور دوتای آن باقی مانده است. یکی از این سنگاب‌ها در حمام موجود است که سر شیرهایش را سارقان، به تصور اینکه گنجی در میان این شیرهای سنگی پنهان است، شکسته‌اند. سنگاب دیگر با یک مجسمه شیر آن در موزه قزوین نگهداری می‌شود (عکس‌های شماره ۵ و ۶). کف سرپینه

با سنگ مرمر قدیمی مفروش است. سقف بینه گنبدی و بر روی هشت ستون از سنگ مرمر استوار است. گریو گنبد و نیز طاق‌های پیرامون سر بینه دارای تزئینات کاربندی است (عکس شماره ۵). میان در راهرویی مستطیل شکل است که با چرخشی ۹۰ درجه به گرم‌خانه راه می‌یابد. گرم‌خانه نیز هشت وجهی است و سقف گنبدی آن بر روی هشت ستون قرار دارد. ازاره‌ی دیوار گرم‌خانه تا ارتفاع ۱۱۰ سانتی‌متری با سنگ مرمر قدیمی پوشش یافته است. سقف گرم‌خانه نیز دارای تزئینات کاربندی است (عکس شماره ۶). تأمین روشنایی حمام در بینه و گرم‌خانه از طریق نورگیرهایی بوده است که در سقف بینه و گرم‌خانه تعبیه شده و سابقاً با سنگ مرمرین نازک، که نور را به خوبی و زیبایی از خود عبور می‌داده و در قزوین به سنگ هورنو مشهور است، پوشیده شده بودند. اکنون در سقف گرم‌خانه‌ی حمام مردانه قطعه‌ای از این سنگ‌ها موجود است، ولی سایر

► **عکس شماره ۱: ورودی**
حمام مردانه‌ی حاج محمد رحیم،
نقش دو سرباز قاجاری تمام قد و
مسلح در دوسوی ورودی دیده می
شود نگارنده، ۱۳۸۸



شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

نامی باستانی
۱۲۱

► **عکس شماره ۲: بخشی**
از کتیبه‌ی حجاری شده‌ی بالای
سردر ورودی حمام مردانه‌ی حاج
محمد رحیم نگارنده، ۱۳۸۸





نورگیرها در حال حاضر با شیشه و آهن پوشیده شده‌اند. چال حوض حمام، که دسترسی به آن از سربینه مقدور است، فضایی مستطیل شکل است که سقف آن بر روی چهار ستون سنگی استوار است. پوشش سقف فضای چال حوض گنبدی بوده، اما در جریان خیابان‌کشی‌های دوره‌ی پهلوی، که موجب شد دو سوم فضای چال حوض در زیر خیابان مولوی قرار بگیرد، از بین رفت و اکنون سقف این فضا تیرپوش است.

۱۲۲ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

حمام زنانه

حمام زنانه کمتر آسیب دیده است. ورودی ایوان مانند حمام زنانه‌ی حاج محمدرحیم به رسم حمام‌های دوقلوی قدیمی ایران، که برای اینکه زنان کمتر در معرض دید نامحرمان باشند در معابر کم رفت و آمدتر ساخته می‌شد (شهری، ۱۳۵۷، ج ۱: ۲۳۷)، در کوچه‌ی تقوی واقع است. ورودی حمام قدیمی و ایوان مانند است. دری چوبی و دارای کلون نیز در آن کار گذاشته‌اند (عکس شماره‌ی ۷). هشتی ورودی به شکل هشت‌وجهی است و در دیوارهای پیرامونش تعدادی طاق نما و طاقچه دیده می‌شود. پوشش سقف هشتی گنبدی است و آن را به شیوه‌ی چهارترک بنا کرده‌اند. کف هشتی در حال حاضر موزاییک است، ولی کف‌پوش قدیمی آن نوعی سنگ سیاه‌رنگ بوده که در اصطلاح قزوینی به آن ابر می‌گفته‌اند و از سنگ مرمر بسیار ارزان‌تر بوده است. پس از عبور از هشتی و با فرود از یک رشته پلکان و دو چرخش ۹۰ درجه به فضای بینه می‌رسیم. سربینه‌ی حمام زنانه نیز فضایی هشت‌وجهی و دارای چهار بازو در اضلاع بزرگ‌تر است (عکس شماره‌ی ۸). بازوها به شکل غرفه‌هایی است که رخت‌کن بوده‌اند. گریو گنبد بینه و نیز طاق‌های پیرامون آن دارای تزئینات کاربردی است. در وسط بینه حوض هشت‌وجهی مرمری قدیمی با فواره‌ای در مرکز آن دیده می‌شود. کف بینه

▲ **عکس شماره‌ی ۳:** بخشی از تزئینات کاشی‌کاری بالای سر در حمام مردانه‌ی حاج محمدرحیم نگارنده، ۱۳۸۸

نامی با شتابی ۱۳۳



▲ عکس شماره ۴: نمای نزدیک نقش حجاری شده‌ی سرباز قاچار در دوطرف ورودی حمام مردانه‌ی حاج محمد رحیم نگارنده، ۱۳۸۸



▲ عکس شماره ۵: یکی از
شیرهای سنگاب حمام حاج محمد
رحیم قزوین موزه قزوین ، راضیه
نوری، ۱۳۹۱

▲ عکس شماره ۶: سنگاب حمام
حاج محمد رحیم قزوین موزه قزوین
، راضیه نوری، ۱۳۹۱

۱۳۴ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱



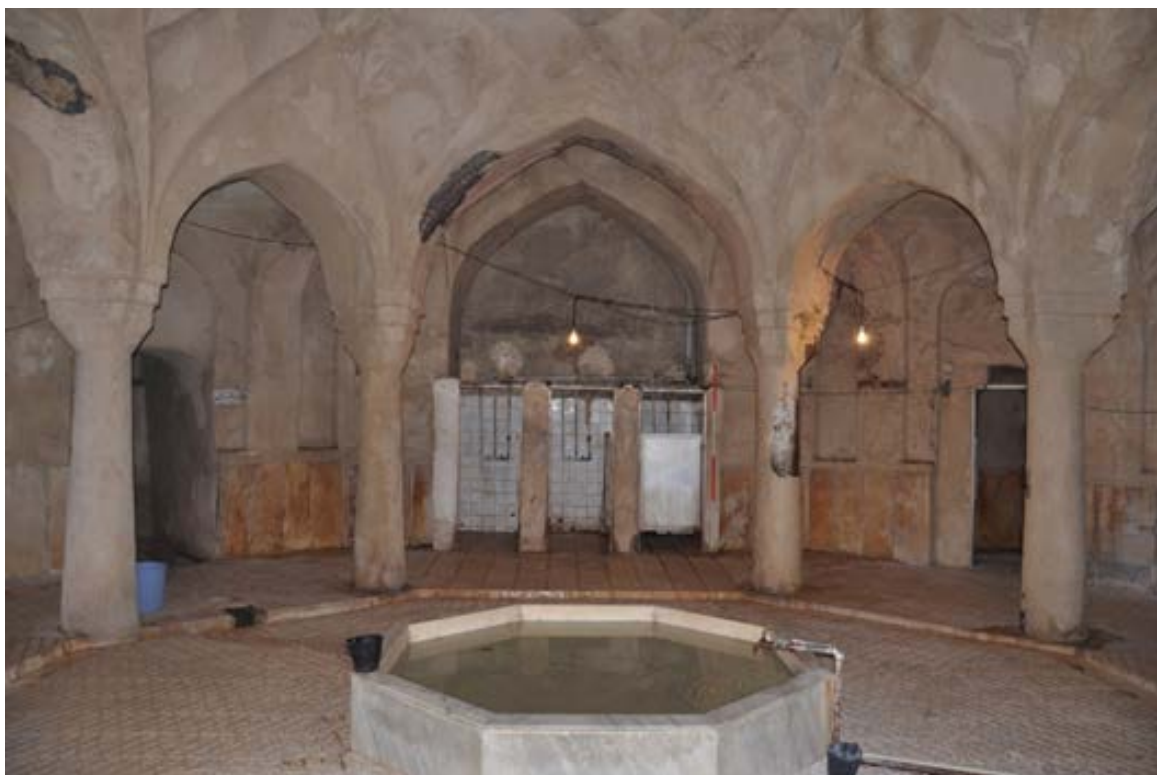


▲ عکس شماره ۷: سربینه‌ی
حمام مردانه‌ی حاج محمد رحیم نگارنده،
۱۳۸۸

عکس شماره ۸: گرم‌خانه‌ی
حمام مردانه‌ی حاج محمد رحیم
نگارنده، ۱۳۸۸. ▼

نام‌ی باستان‌شناسی
۱۲۵

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱



در حال حاضر موزاییک است، ولی کفپوش قدیمی آن سنگ مرمر بوده است. میان در فضایی مستطیل شکل است که با چرخشی ۹۰ درجه به گرم‌خانه راه می‌یابد. گرم‌خانه فضایی مستطیل شکل است که سقف آن با دو گنبد پوشش یافته است. در گریو گنبد‌های گرم‌خانه نیز تزئینات کاربندی به چشم می‌خورد. سربینه‌ی هر دو حمام حاج محمدرحیم دارای تزئینات نقاشی روی آهک، شامل نقوش گیاهی، حیوانی و انسانی بوده است. نگارنده بقایای ناچیز این نقاشی‌ها را در این دو حمام مشاهده کرده است. به گفته‌ی کهنسالان محلی، نقاشی‌های سربینه داستان‌های شاهنامه را به تصویر کشیده بودند. هر دو حمام دارای یک تون مشترک هستند که از بام حمام می‌توان به آن راه یافت. تون در ضلع جنوبی بنا و در پشت خزینه‌های هر دو حمام واقع است، به گونه‌ای که آب هر دو خزینه را گرم می‌کرده است. علاوه بر چال حوض، حمام دارای آب انبارهایی برای ذخیره‌ی آب نیز بوده است که هرگاه نوب آب حمام بوده، از آب پر می‌شده‌اند. یکی از این آب‌انبارها در جوار هشتی حمام زنانه قرار دارد. استفاده از آب قنوات برای مصرف حمامات از دیرباز در قزوین مرسوم بوده و حمدالله مستوفی در قرن هشتم به این موضوع اشاره می‌کند (مستوفی، ۱۳۶۴: ۷۷۸). آب مصرفی حمام حاج محمدرحیم نیز همچون سایر حمامات شهر قزوین از قنوات شهر تأمین می‌شده، اما به‌رغم تلاش بسیار، نگارنده نتوانست نام قنات یا قنواتی را که آب حمام از آن تأمین می‌شده، بیابد.

جایگاه حمام حاج محمدرحیم در میان حمام‌های عمومی قزوین در دوره‌ی قاجار

حمام حاج محمدرحیم جایگاه ویژه‌ای در میان حمام‌های عمومی شهر قزوین در دوره‌ی قاجار داشته است. کمتر کسی از رجل و دولتمردان دوره‌ی قاجار است که گذارش به قزوین افتاده باشد و به این حمام نرفته و درباره‌ی آن مطلبی ننوشته باشد. ارکلی بن سهراب گرجی در سفرنامه‌ی خود در سال ۱۲۶۶ق و به هنگام مراجعت از تبریز و توقف در قزوین چنین نوشته است: «... صبح روانه‌ی شهر قزوین شدیم. در خانه منزل کردیم، به حمام حاجی محمدرحیم رفتیم. انصافاً در ایران در آن وقت چنین حمامی نساخته بودند...» (دبیرسیاکی، ۱۳۸۱: ۳۰۳). ادیب‌الممالک این حمام را در زمرة‌ی حمامات مشهور قزوین آورده است (ادیب‌الممالک، ۱۳۴۹: ۱-۴۲) و میرزا قهرمان سررشته‌دار حمام حاج محمدرحیم را این‌گونه وصف می‌کند: «... حمامی که اندرون و بیرونش یکجا سنگ مرمر و در کمال صفا است. چنین حمامی در اکثر ولایات دیده نشده ... حمام‌های مشهوره‌ی این جا حمام حاجی محمدرحیم و جلو‌دار و سردار و نو است. از همه خوب‌تر حمام حاجی محمدرحیم است.» (سررشته‌دار، ۱۳۸۰: ۱۵۴-۱۵۷). اعتمادالسلطنه (۱۳۴۵: ۷۶۳-۷۶۴) و نایب‌الصدر شیرازی (۱۳۶۲: ۵۸-۵۹) نیز به این حمام رفته و آن را حمامی ممتاز و مشهور ذکر کرده‌اند. حاج سیاح، که از نواندیشان و تجددطلبان دوره‌ی قاجار و از جمله منتقدان وضعیت بد بهداشت حمام‌های عمومی در این دوره است، حمام حاج محمدرحیم قزوین را اینگونه توصیف کرده است: «... رفتیم به حمام حاج محمدرحیم. بسیار حمام خوبی است. سنگ مرمر زیادی در آن به کار رفته خیلی

۶ دبیرسیاکی این مطلب را به نقل از: والی، ارکلی بن سهراب گرجی، «روزنامه سفر تبریز» در گنجینه‌ی بهارستان (مجموعه رسائل مکتوب)، به تصحیح جمشید کیانفر، تهران: انتشارات کتابخانه و موزه‌ی اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷ آورده است.

► عکس شماره ۹: ورودی حمام
زنانه حاج محمد رحیم نگارنده،
۱۳۸۸



شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

نامی باستانی ۱۲۷

عکس شماره ۱۰: سرپینه‌ی
حمام زنانه‌ی حاج محمد رحیم
نگارنده، ۱۳۸۸ ▼



پاکیزه بود...» (حاج سیاح، ۱۳۵۶: ۲۰۴-۲۰۵).

اما آن چه ناصرالدین شاه قاجار، که خود از طرفداران و دوستداران این حمام بوده و هرگاه گذرش به قزوین می افتاده حمام حاج محمدرحیم را برای استحمام انتخاب می کرده، نگاشته است، اهمیت بسیار دارد و می تواند اهمیت و جایگاه این حمام را برای خاندان امینی، که وارثان این حمام بوده اند، نشان دهد. ناصرالدین شاه قاجار در سفرنامه‌ی خود نوشته است: «... روز سه شنبه نوزده صفر توقف در قزوین ... عصر هم خیال داریم ان شاء الله برویم به شاهزاده حسین که امین السلطان تعمیر خوب کرده است و باید آن جا را تماشا کرد و از آن جا باید برویم حمام حاج محمدرحیم خان... عضدالملک، امین السلطان، پیشخدمت آن ها و غیره خیلی بودند. بعد به کالسکه نشسته باز مثل داماد یواش یواش رفتیم برای حمام حاجی محمدرحیم مرحوم. راه دوری بود. کوچه های بد تنگ. رسیدیم دم بازارچه. آن جا کالسکه بد می رفت. پیاده شده رفتیم الی درب حمام. امینی ها هم آن جا بودند. خیلی پله می خورد تا پایین می رود تا به سرحمام. رفتیم پایین. امین السلطان و عضدالملک و غیره بودند. سر حمام میوه و غیره چیده بودند. یک شال سفید و کاسه نبات را مدتی بود حاجی حیدر خاصه تراش مشق اخذ او را می کرده است تا آمد هر دو را برداشت و برد. لخت شده، رفتیم توی حمام... خود را شسته، رخت پوشیدیم رفتیم بیرون. سرحمام هم قدری نشستیم...» (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۶۹، ج ۳: ۱۲۹-۱۳۱).

بدیهی است امینی ها، که در زمره‌ی تجار معتبر و طراز اول و از اعیان شهر قزوین بوده اند^۷، و در منازل خود حمام سرخانه داشته اند، صرفاً به منظور استحمام در این مکان گرد هم نیامده بودند. به نظر می رسد حمام حاج محمدرحیم برای خاندان امینی کاربردی و رای استحمام داشته و محلی برای تبادل فکر و هم اندیشی این خاندان نیز بوده است. از سوی دیگر نفاست این حمام، که مقبول طبع طبقات بالای جامعه‌ی آن روز و حتی شخص شاه بود، خود راهی برای ایجاد ارتباط نزدیک با عمال حکومتی بوده است. نکته‌ای که این فرضیه را قوت می بخشد، نبودن نام حمامی چنین مشهور و معتبر در کتابچه‌ی جزو جمع معمولی دارالسلطنه‌ی قزوین در دوره‌ی قاجار است. وقف بودن نیمی از درآمد حمام برای امور خیریه نیز نمی توانسته دلیل این معافیت مالیاتی باشد؛ زیرا در این کتابچه نام حمام های دیگری همچون حمام شیخ الاسلام و حمام سردار، که آن ها هم وقف بوده اند، به چشم می خورد. از آن جایی که میزان مالیات حمامات ناچیز است (ورجاوند، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۶۳۴-۱۶۳۵) به نظر می رسد که این نوعی بخشودگی مالیاتی از باب تشخیص و نزدیکی به دستگاه حکومت قاجار بوده باشد.

نتیجه گیری

حمام های عمومی ایران در طول دوران اسلامی یک نهاد اجتماعی نیز بوده اند. مردم از خرد و کلان و از هر قشر و طبقه به حمام عمومی می رفته اند و بسیاری از مناسک گذر همچون آداب مربوط به مرگ و تولد و ازدواج در آن ها برگزار می شده است. بنابراین، این سازه یکی از مبناهای مناسب برای شناخت جوامع گذشته‌ی ایران است. این مکان ها، که نمادی از آبادانی شهرها و روستاها و

۷. حاج محمدعلی امینی عضو مؤثر و صاحب نفوذ مجلس تجار قزوین بود که در ۲۵ شوال سال ۱۳۰۱ ق تشکیل شد. اعضای این مجلس را ۷۷ تن از تجار قزوین از میان خود برگزیده بودند (آدمیت، ۱۳۵۶: ۳۳۶).

ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای زندگی راحت مردم بودند، همواره کانونی برای پخش اخبار و محلی برای دیدارهای نیمه‌رسمی کسبه و تجار و رجال نیز بوده‌اند. مطالعه‌ی حمام‌ها بیانگر این نکته است که رابطه‌ی مستقیمی میان وسعت و نفاست حمام‌ها با توان اقتصادی و جایگاه اجتماعی بانیان و حمام‌روندگان وجود داشته است. از جمله حماماتی که می‌توان این فرضیات را در آن بررسی و مطالعه کرد، حمام حاج محمدرحیم قزوین است.

حمام حاج محمدرحیم یکی از حماماتی است که جایگاهی ممتاز در میان حمام‌های عمومی شهر قزوین در دوره‌ی قاجار داشته است. ویژگی‌های معماری و تزئینات به کار رفته در این حمام در سایر حمام‌های قدیمی موجود در قزوین دیده نمی‌شود، به‌گونه‌ای که دولتمردان قاجار، که گذرشان به این حمام افتاده، جملگی لب به تحسین آن گشوده‌اند. باتوجه به نقش تمام‌قد سربازان قاجاری مسلح، که در دوسوی ورودی حمام مردانه حجاری شده است، و به نظر می‌رسد تقلیدی از حجاری‌ها و کاشی‌های دوره‌ی هخامنشی باشد که تصویر سربازان مسلح بر آن‌ها نقش بسته، ستون‌های مرمرین که سقف بینه و گرم‌خانه بر آن‌ها استوار است و به نوعی تداعی‌کننده‌ی تالارهای ستون‌دار است و همچنین سنگاب‌های مرمرین پیرامون حوض مرکز بینه، که بر دوش شیرهای غران قرار داشته، احتمالاً معمار بنا نگاهی به معماری باستانی ایران داشته است و بانی گویا درصدد بوده که حمامی در شأن اشراف و بزرگان، که خود نیز از زمره‌ی آنان بوده، بنا کند. امری که به نظر می‌رسد در آن توفیق داشته است و همان‌گونه که پیشتر گفته شد رجال و دولتمردان قاجار و از جمله شخص ناصرالدین شاه بارها به این حمام رفته‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که حمام حاج محمدرحیم که نمادی از تمکن و تشخیص خاندان متمول و متنفذ امینی بود و امکان حضور دائمی آنان را در اذهان اجتماع فراهم می‌آورد، محلی برای گردهمایی مردان این خاندان و ملاقات‌های غیررسمی آنان با رجال و درباریان قاجاری بوده است. وقف این حمام نفیس که آن را حبس و از هرگونه تعرض و تعدی به دور می‌داشت را می‌توان یک مآل اندیشی اقتصادی در صورت بروز هرگونه بحران مالی و سیاسی در خانواده نیز به حساب آورد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون؛ ۱۳۵۶، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشرنشده دوران قاجار، تهران؛ آگاه.
۲. ادیب‌الممالک، عبدالعلی؛ ۱۳۸۰، دافع الغرور، به کوشش ایرج افشار، تهران؛ فرهنگ ایران زمین.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان؛ ۱۳۴۵، روزنامه‌ی خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران؛ فرهنگ ایران زمین.
۴. اکبری، پریش، ۱۳۸۹، «بررسی باستان‌شناختی حمام‌های قاجاری قزوین و نقش آن‌ها در حیات اجتماعی شهر در این دوره»، پایان‌نامه‌ی منتشرنشده‌ی دکتری، دانشگاه تهران؛ دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی.
۵. اکبری، پریش؛ ۱۳۹۰، "حمام حاج میرحسن قزوین؛ گرمابه‌ای از اوایل دوره‌ی قاجار"، مطالعات باستان‌شناسی، شماره‌ی ۴، دانشگاه تهران،

- دانشکده ادبیات و علوم انسانی : ۲۲۰ - ۱۹۳.
۶. **اولیویه، گیوم آنتوان؛** ۱۳۷۱، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمد طاهر میرزا قاجار، به تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.
- بارتولد، و؛ ۱۳۷۲، تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه‌ی حمزه سردادور، تهران؛ توس.
۷. **بلاذری، احمد بن یحیی؛ فتوح البلدان،** ۱۳۴۶، ترجمه‌ی آذرتاش آذرنوش، تهران؛ بنیاد فرهنگ ایران.
۸. **سیاح، محمد علی؛** ۱۳۵۶، خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، به تصحیح سیف الله گلکار، تهران: امیرکبیر.
۹. **حاجی عباسی، سعید و محمد جواد جعفرپور و امید رضایی؛** ۱۳۸۷، فهرست اسناد موقوفات ایران، دفتر ششم، تهران؛ اسوه.
۱۰. **حاجی قاسمی، کامبیز (گردآورنده)؛** ۱۳۸۳، گنجنامه، جلد هجدهم «حمامها»، تهران؛ دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
۱۱. **دبیرسیاکی، محمد؛** ۱۳۸۰، کتابچه سرشماری شهر قزوین، قزوین؛ حدیث امروز.
۱۲. -----؛ ۱۳۸۱، سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن، قزوین؛ اداره‌ی کل میراث فرهنگی قزوین و حدیث امروز.
۱۳. **سررشته‌دار، میرزا علی (قهرمان)؛** ۱۳۸۰، سفرنامه تبریز به تهران، به کوشش ایرج افشار، تهران؛ فرهنگ ایران زمین.
۱۴. **سولتیکیف، الکسیس؛** ۱۳۳۶، مسافرت به ایران، ترجمه‌ی محسن صبا، تهران؛ بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۵. **گلریز، محمدعلی؛** ۱۳۶۸، مینودر، ج ۲، ج ۱، قزوین؛ طه و مرکز نشر میراث فرهنگی قزوین.
۱۶. **مستوفی، حمد الله؛** ۱۳۶۴، تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران؛ امیرکبیر.
۱۷. **ملک‌زاده، الهام؛** ۱۳۸۳، "نگاهی به وضعیت امور خیریه قزوین در عصر قاجار"، گنجینه اسناد، شماره ۵۵، ص ۳۶-۵۸، پاییز ۱۳۸۳.
۱۸. **ناصرالدین شاه قاجار؛** ۱۳۶۹، روزنامه خاطرات سفر سوم فرنگستان، به اهتمام محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها، ج ۳، ج ۳، تهران؛ سازمان اسناد ملی ایران با همکاری مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۱۹. **نایب الصدر شیرازی، معصوم علیشاه، محمد معصوم ابن زین العابدین؛** ۱۳۶۲، تحفه الحرمین، تهران؛ بابک.
۲۰. **نورمحمدی؛ مهدی،** ۱۳۸۱، مشاهیر قزوین، قزوین؛ سایه گستر
۲۱. **ورجاوند، پرویز؛** ۱۳۷۷، سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین، ج ۳، تهران؛ نشرنی.

22. Arvigo, Rostia and Epstein Nadine, 2003, Spiritual Bathing: Healing Rituals and Tradition from Around the World, Berkeley, Calif: Celestial Arts.

23. Renfrew, C. & Bahn, P., 1991, Archaeology, Theories, Methods and Practice, Thames and Hudson.

Haj Mohammad Rahim Bathhouse of Qazvin and its Role Among the Public Bathhouses of the City During the Qajar Period

Dr. Parivash Akbari

Akbarimm@ut.ac.ir

Institute of Archaeology, University of Tehran

Abstract

The public Bathhouses (hammams) were considered as one of the most significant elements of forming and expanding the cities and Quarters and also as a symbol of habitability of Cities and villages; depends on the economic ability and position of their founder they have different quality. These important buildings were as a social foundation except their cleanness. Therefore, their comprehensive survey would be helpful to understand the unclear points of the past societies of Iran and their social history. Qazvin as a major commercial center of Iran during the Qajar period in which some and trusted merchants have lived, has 25 old public bathhouse dated from Safavid and Qajar periods which have been preserved nowadays as some of them are still in use; so, Qazvin has special situation among the other cities regarding to bathhouses investigations, so it can led us to make a suitable situation enlivening the Iranian bathhouses. One of the most important bathhouses of Qazvin is "Haj Mohammad Rahim bathhouse", which has known as Safa bathhouse as well. The construction of the building was in 1259 H. /1843 A.D and during that time was not only the best in Qazvin, but also one of the best Iranian bathhouses. The founder was Haj Mohammad Hassan the brother of Haj Mohammad Rahim son of Haj Abdullah Tabriz i's 5 sons who had migrated to Qazvin during the kingship of Fath Ali Shah, aiming to have trade with his sons. Due to Haj Mohammad Hassan's interest to his Brother, he called his own made bathhouse as Haj Mohammad Rahim. The family of Abdullah Tabrizi, who has named Amini later, had close relation to the Qajar Kingdom family as they had a special socio-political position over the Qajar period and of them were famous merchant. This family has many endowments in Qazvin of which is the understudying bathhouse. It seems that its architect has inspired from ancient architecture of Iran and the founder has ordered to make a suitable bathhouse as his socio-economic position.

Keywords:

Bathhouse, Islamic Period, Qajar period, Qazvin, Haj Mohammad Rahim, Amini family